

Selami Fedakâr

ÖZBEK SÖZLÜ GELENEĞİNDE MASALLAR

İzmir 2011, [XX+601]

Adnan Fırat ERHAYAT^[1]

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı bölümü, Türk Halk Edebiyatı Anabilim Dalı'nda öğretim üyesi olan Selami Fedakâr, 2011 yılında Özbek masalları üzerine önemli bir çalışma yayımlamıştır. Selami Fedakâr, son yıllarda yaptığı çalışmalarla, geçmişten beri zengin bir sözlü geleneğe sahip olan Özbek Türklerini, Türkiye Türkolojisi'nin ilgi alanına çekmektedir. Fedakâr'ın, Özbek Türklerinin sözlü geleneğini konu edinen Özbek mi-zahında "Nesreddin Hoca Tipi ve Fıkraları" (Fedakâr, 2008), "Sözlü Kültür Teorisi Bağlamında Özbek Destan Anlatıcıları" (Fedakâr, 2004), "Özbek Sözlü Destan Geleneğinde Değişim ve Tür Sorunu" (Fedakâr, 2005) gibi uluslar arası bilimsel toplantılarda yayımlanmış bildirileri bulunmaktadır. Ayrıca Milli Folklor dergisinde yayımlanmış "Özbekistan'da Destan Çalışmalarının Tarihçesi" (Milli Folklor Dergisi, Yaz-2004, Sayı: 62, ss. 67-79), "Özbekistan Folklorunda Rüya Motifi" (Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Güz 1997, Sayı: 4, ss. 109-115) adlı makaleleri de Özbek kültürünün tanıtılması anlamında önemli çalışmaları olarak görülebilir. Genelde "Özbek Folkloru", özelde de "Özbek Destanları ve Destancılık" geleneği üzerine çalışan ve Özbekistan'da da kitapları basılan Selami Fedakâr'ın Cabbar İŞANKUL'la birlikte hazırladıkları "Özbek Halk Edebiyatı Bibliyografyası 1920-2000" adlı önemli bir kitabı daha bulunmaktadır. Kısacası Özbek kültürü üzerine çalışmış, bu alana değer vermiş, önemli bilimsel çalışmalar yapmış

^[1] Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Öğrencisi.

olan Selami Fedakâr, son olarak üzerinde durup tanıtımını yapacağımız bu değerli eseri vücuda getirmiştir.

Selami FEDAKÂR “Dünya halk edebiyatı çalışmaları başladığı dönemlerden günümüze kadar en çok araştırma yapılan türlerden bir tanesi masal’dır.” diyor. Bir varmış bir yokmuş gibi kalıplaşmış ifadelerle başlayan masalların uzun ve soylu bir geçmişi olduğu muhakkaktır. Türk edebiyatı içinde masal türünün, tarihsel olarak ele aldığımızda uzunca bir geçmişi vardır. Gerek Orta Asya gerekse de Anadolu sahasında erken başlayan masal çalışmaları bu türün araştırılıp geliştirilmesini kolaylaştırmıştır. Orta Aya Türklerinin masal alanında yaptıkları çalışmalar derin inceleme şansı bulmuşken Özbek Türkleri için masal çalışmaları bilimsel olarak çalışılması biraz geç olmuştur. Selami Bey bu eksikliği 19. yüzyıldaki halk anlayışı ve bu anlayış çerçevesinde gelişen halk bilimi çalışmalarında aranması gerektiğini ifade ediyor.

Kitabımızda öncelikli olarak Özbek masallarının tarihsel boyutta ilk çalışmalarına değinilmiştir. Fedakâr, Özbek masalları hakkında yapılan çalışmaların ilk ortaya çıktığı dönemin 19.yüzyıl başlarında Sovyet Birliği’nin kurulmasına kadar olan ve “Erken Dönem” diye adlandırılan döneme rastladığını ifade ediyor. Söz konusu çalışmalar her ne kadar siyasi bir amaç gütmüş olsa da söz konusu eserlerin Özbek Türk kültürü bağlamında önem taşıdığını eserinde belirtmiştir. Bu tespit elbette ki 19. yy. Orta Asya Türklüğü için doğru bir tespittir. Eserinde Özbek masallarının tarihi dönemleri ile ilgili ciddi araştırmalara da yer veren Selami Bey eserini büyük titizlikle hazırladığını daha ilk cümlelerinden anlıyoruz. “Erken Dönem”de Çar hükümetinin görevlendirdiği ve kişilere bağlı olarak gerçekleşen Özbek masalları hakkındaki çalışmalar Sovyetler Birliğinin kurulmasından sonra sistemli bir şekilde oluşturulan bazı kurul ve kuruluşlar ekseninde yapılmıştır. Eserde, 1918’de başlayarak Özbek folklor çalışmalarının sistematik hale getirildiği “Dil ve Edebiyat Enstitüsü”nün 1934 yılında kuruluşuna kadar, folklor ürünlerinin derlenmesi görevini üstlenen bazı kuruluşların varlığına dikkatimizi çekiyor. A. Puşkin’in bu enstitü ile masal çalışmalarında dair önemli verilerin toplandığını öğreniyoruz. Özbek masal metinleri, Özbek Türkçesinde müstakil bir kitap olarak ilk defa 1939 yılında yayınlandığını yine bu bölümdeki önemli bilgilerden edinmekteyiz.

Kitabımızı detaylı olarak incelemeden önce yüzeysel olarak şekil ve içerik bakımından kısa bir bilgi vermek isteriz. Şekil olarak kitabı incelediğimiz zaman bazı eksiklikleri tespit ediyoruz. Kitabın kapağını çevirdiğimizde kitabın künyesi hakkında pek de detaylı bilgi bulmakta zorlanıyoruz. Kapak tasarımı, basım yılı, basımevi, gerekli iletişim bilgileri gibi açıklayıcı bilgileri bulamıyoruz. Ancak kapak

resmi bu eksikliği gidermek için özenle seçilmiş olsa gerek. Masal türü ile ilgili yakından alakalı bir resmin varlığı kitabın albenisini artırıyor.

İçerik olarak kitabı değerlendirirsek bilimsel-akademik düzeyde hazırlanmış bir inceleme kitabı için gerekli olan bilgilerin varlığını görürüz. Ayrıntılı ve titiz bir çalışmanın ürünü gibi duran bu eser masal türü için son yıllarda çıkarılmış orijinal kitaplardan biridir. Kitap sırasıyla “İçindekiler”, “Kısaltmalar”, “Giriş” bölümü ve ardından üç temel bölüm şeklinde devam etmektedir. 1. bölümde “Özbek Masallarında Masal Türü ve Masal Anlatma Geleneği”, 2. bölümde “Özbek Masallarında Şekil, Yapı ve İçerik Özellikleri”, 3. bölümde ise “Özbek Masallarının Türkiye Türkçesi Metinleri” yer almaktadır. Temel üç bölümün ardından “Sonuç”, “Kaynaklar” ve “Dizin” kısmı gelmektedir. Kitap hacim olarak da bilimsel ağırlık bakımından doyurucu nitelikte olduğunu düşünüyoruz. Toplamda 601 sayfadan oluşan eser gerek kitap düzeni gerekse de kâğıt kalitesi olarak yoğun emek verilip hazırlanmıştır.

Kitabımızın “Giriş” kısmında Özbek masalları ile ilgili olarak Türkiye’de yapılan çalışmaları ve bu çalışmaların sayı bakımından verileri dikkatimize sunuluyor. Yine Türkiye dışında Özbek masalları ile ilgili çalışma yapan ülkelerin listesini de eksiksiz olarak yazarımız kayıtları sağlıklı bir şekilde veriyor. Doğrusu birçok ülkede (Almanya, Tataristan, Çekoslovakya, Bulgaristan, Sırbistan, Ukrayna) Özbek masalları ile ilgili çalışmaların varlığı bizleri şaşırtmıyor değil.

Birinci bölümde Özbek Türklerinde masal türünün yeri ve masal anlatma geleneği ile ilgili gayet doyurucu bilgiler bulunmaktadır. Yine Özbek bilim adamlarının folklor türlerini, masal tanımlarını, sınıflandırmaları ve masalın diğer türlerle ilişkisi gibi konular üzerinde durması esasen eserin değerini arttıran önemli hususlardandır. Birinci bölümün, ikinci kısımda yer alan Özbek masal anlatma geleneği, anlatıcı, dinleyici, anlatma yeri, zamanı ve masal metni gibi geleneği oluşturan unsurların varlığını kitabında Selami Bey titizlikle işlemiş ve masal konusunda son yıllarda yapılan bu ciddi çalışmayı bilim âleminin hizmetine sunmuştur. Özellikle Anadolu sahası masal türünü adlandırmak için kullanılan terimlerin dışında Özbek masallarını adlandırmak için kullanılan bazı terimler dikkat çekicidir. Özellikle Özbek sözlü geleneğinde bölgelere bağlı olarak ortaya çıkan bazı farklı adlandırmaların olduğunu bu bölümden öğreniyoruz. Özbek sözlü geleneğinde “masal” türünü karşılayan sözcük “e”rtak” tır. Ancak kelime farklı bölgelerde “erteki”, “entagi”, “ertek”, “çöpçek”, “matal”, “şuk”, “uşuk”, “varsaki” terimleri kullanılır. Yine bazı bölgelerde “hikaye”, “çörçek”, “afsana”, “otırık”, “tütel”, “beyt” terimlerinin masal türünü karşılayan isimler olduğunu Selami Bey kaydetmiştir.

Masal konusunda birçok araştırmacının yoğun emek verip hazırladığı sınıflandırma çalışmalarına Selami Bey kitabının Birinci Bölümünde yer vermektedir. Selami Bey masal sınıflandırma konusunda günümüze kadar emeği geçmiş bilim adamlarının (Aanti Aarne, Stith Thompson, Hans Jörg Uther, Wolfram Eberhard-Pertev Naili Boratav, Warren S. Walker-Ahmet Uysal, Mehmet Tuğru, Naki Tezel, Saim Sakaoğlu vb.) sınıflandırma çalışmalarına kitabında yer vermiştir. Hiç kuşkusuz kendinden önce masal konusunda yapılan sınıflandırma çalışmalarına değinmesi kitabının içerik olarak zenginliğinin bir yansıması olarak geri dönecektir. Selami Bey Özbek masallarını sınıflandırırken Hans Jörg Uther’in 2004 yılında yayınlanan “The Types of International Folktales” (Uluslar arası Masal Tipleri) adlı kataloguna göre sınıflandırmayı uygun bulmuştur. Aarne-Thompson masal tipleri katalogu temelinde hazırlanan ve masal araştırmalarında “ATU” olarak kısaltılan bu katalog, öncekine göre daha sistemli bir katalog olarak görmüş ve ATU’daki masalların daha fazla ülkenin masallarına yer verildiği için uluslar arası bir katalog niteliği kazanan ATU’nun, Türk boylarının tümünün masallarını kapsayacak bir genişliğe sahip olmasından ötürü tercih sebebi olmuştur. Bu bağlamda Selami Bey Özbek masallarını ATU’ya göre sınıflandırmıştır. Birinci Bölümün sonunda Özbek masallarını Halk edebiyatındaki türlerle (Destan-Efsane-Atasözü-Bilmece) ilişkisini incelemesi yine eser için artı bir değer olarak görülebilir.

İkinci bölümde Selami Bey, Özbek masallarını şekil-yapı-içerik bağlamında ele almış ve çok değerli bilgileri dikkatimize sunmuştur. İncelenen masallardan bazı masalların hacimce uzun olması dikkatimizi ilk çeken durumdur. “Malikcan” adlı masalın 104 sayfadan olduğu düşünülürse hacimce epey uzun olduğunu söyleyebiliriz. Bunun sebebi olarak Selami Bey masal anlatıcısının profesyonel olmasına bağlaması bizim içinde kuvvetle muhtemel bir durumdur. İncelenen masalların çoğunun mensur olduğunu ancak sayıca az da olsa manzum kısımların varlığını öğrenmekteyiz. Formel unsurlar bakımından Selami Bey Saim Sakaoğlu’nun “Gümüşhane ve Bayburt Masalları” eserinde yapmış olduğu sınıflandırmayı esas alarak Özbek masallarını ayrıntılı olarak formeller bağlamında incelemiştir.

Kitabın ikinci bölümünde “İçerik özellikleri” başlığı altında Selami Bey 70 Özbek masalını tip, konu, olay örgüsü bakımından değerlendirmiştir. Yine masal türü bakımından önem arz eden varyant, derleme ve yayın hakkında da özenle çalıştığı incelemelerinde belirtmiş olması eseri değerli kılmaktadır. Masalların incelenmesinden sonra Stith Thompson’un “Motif Index of Folk Literature” adlı eserinden hareketle 70 Özbek masallarının Motif Dizini vermiştir.

Üçüncü bölümde Selami Bey incelediği Özbek masallarının Türkiye Türkçesi metinlerini vermiştir. İncelenen masallara baktığımızda on altı hayvan masalı, on yedi masalı sihir-büyü konulu, on altı tane dini konulu, dört tane aptal-dev masallarının incelendiğini görmekteyiz. Ayrıca sekiz tane fıkra ve şakalar ile ilgili olduğunu, sekiz adet de zincirleme masalın yer edindiğini gözlemlemekteyiz.

İncelediğimiz bu değerli eserde, Özbek sözlü kültürünün ne denli zengin olduğunu bizzat tasdik etmiş bulunuyoruz. Özbeklerin büyük çoğunluğunun her ne kadar şehir hayatı yaşayıp yazılı kültürün hâkim olduğunu hissettirseler de bir kısım Özbek Türklerinin göçebe olması ve diğer Türk dünyasının merkezi konumunda olmaları Özbek sözlü kültürünün canlı bir merhalede olduğunu anlıyoruz. Hele hele masal türü gerek Özbek sözlü kültürü gerek diğer halk edebiyatı türleri bakımından oldukça önemli olduğunu hiç şüphesizdir ki bu türün canlı olmasında etkileri yadsınmaz. Selami Bey'in de "sonuç" bölümünde dediği gibi Özbek masal anlatıcıları arasında profesyonel masal anlatıcılarının yanında, hem masal hem de destan anlatan anlatıcılarının varlığı, Özbek masal anlatma geleneğinin merkezi bir gelenek olmasında büyük rolü vardır.

Bu geleneğin araştırılıp incelenmesinde gerek konu, gerek motif-tip-anlatıcı vb. bağlamda ele alınıp titiz bir çalışma hazırlayan Sayın Selami Bey'e çalışmalarından ve bilim dünyasına katkılarından ötürü teşekkür eder başarılarının devamını dileriz.